

Salgın Hastalık Tehdidi ve Ulusal Güvenlik

Threat of Pandemics and the National Security

 Mehmet Erkan KILLIOĞLU¹

ÖZ

Tarih boyunca ortaya çıkan salgın hastalıklar dünya tarihinin gidişatına etki etmiştir. Bu hastalıklardan adı son dönemde en çok duyulanlar AIDS ve SARS iken en güncel olan ve tüm dünyayı derinden etkileyen ise Corona virüs salgını olmuştur. Corona virüs salgını ile salgın hastalıkların, devletler ve uluslararası sistem için ciddi bir tehdit olabileceği görülmüştür. Klasik güvenlik denkleminin içinde yer almayan salgın hastalıklar geleneksel tehdit algısına yeni bir boyut katmıştır. Dünya genelinde bir yıllık dönemde yaşanan can kayıplarının neredeyse %25'inin salgın hastalıkları kaynaklı olduğunu resmi istatistikler göstermektedir. Bu da salgın hastalıklardan ekonomi ve ulusal güvenliğe yönelen, ancak uluslararası aktörler tarafından ihmal edilen tehdidin artık ciddiye alınması zamanının geldiğini göstermektedir. Bu yüzden yeni bir salgın için planlama yapılması ve hazırlık seviyesinin yükseltilmesi gerekmektedir. Zira artık salgın hastalıkların yayıldığı ve etkilediği alan, ulaşımda yaşanan gelişmelerin de etkisiyle, tüm dünya olmaktadır. Bunun sonucu olarak salgın hastalıklar ülkelerin sınırlarını geçmekte ve yayılmaktadır. Hal böyle olunca etkin önlem almak için geç kalınmış olmaktadır. Sonuç olarak küresel salgınlar ve sebep oldukları ekonomik kayıplar, onları bir güvenlik sorunu haline getirmektedir. Keza salgın hastalıkların sebep olduğu can kayıpları, iktisadi ve sosyal kayıplarla birleştiğinde, mevcut ekonomik ve siyasi sistemin bozulmasına yol açmakta, bu da devletler ve toplumlar için istikrarsızlık riskini bünyesinde barındırmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ulusal güvenlik, Güvenlik tehdidi, salgın hastalık, Corona virüs.

¹ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, mehmeterkan@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3146-2609.

ABSTRACT

The epidemics that have emerged throughout the history have effected the course of the world history. Some of these diseases that have been on the world's political agenda were, diseases such as AIDS, SARS, while the last one that emerged and put the world in serious danger was Covid-19. With the Covid-19 pandemics, it has been seen how pandemics pose a serious threat to the world political and economic order and security of the states. This situation, which is not mentioned in the classical security theory, has added a new dimension to the traditional threat perception. Today, it's stated that almost 25% of human deaths all over the world are caused by infectious/epidemic diseases. This shows that it is time to take seriously the threat from epidemics to the economy and national security. Therefore, it has become a necessity to prepare scenarios for a possible crisis situation and to increase the general level of preparation. Because, the area where such diseases spread and affected is now the whole world due to the development of transportation systems. So that, epidemics quickly spread to countries. As such, it is too late to take effective measures. As a result, global epidemics and the economic losses they cause make them a security problem. Because epidemics have the potential to destabilize nations and regions due to the disruption of the existing economic and administrative order as a result of mass deaths, economic and social losses.

Keywords: National security, security threat, pandemics, Corona virus.

1. Giriş

Bu çalışma ile salgın hastalıklardan kaynaklanan sorunlar ve bu sorunlardan ulusal güvenliğe yönelik tehditlerin ortaya konması amaçlanmıştır. Salgın hastalık konusu dünya tarihi açısından yeni bir konu değildir bu yüzden Güvenlik Çalışmaları disiplininin tehdit listesinde yer almaktadır (Özcan, 2020, s. 92). Ancak son Corona virüs salgınından sonra tehdit sıralaması ve önceliğindeki yeri alt sıralardan daha yukarıya çıkmıştır. Salgın hastalıklar konusuna daha yakından baktığımız zaman bu sorunun kamu düzeni, ekonomi, sosyal, siyasi sistem ve toplum psikolojisi üzerinde ciddi etkileri olduğu görülmektedir. Corona virüs salgınında daha belirgin hale geldiği üzere salgın hastalıkların, hızlı, büyük ölçekli ve zincirleme seyreden bir etkisi olmaktadır. Bu durum da devlet, toplum ve birey güvenliğini doğrudan tehdit etmekte, buna ek olarak savaş, doğal afet ve finansal krizlerde olduğu gibi insan hayatı, sağlığı ve verimliliğini de zarar vermektedir (Özcan, 2020, s. 92; Gostin&Ayala, 2017, s. 57). Tarihte ya-

şanan diğer büyük salgınlar da dünyanın geneli etkilenmiştir ancak bu etki ve yayılma kademeli bir şekilde gelişmiş, Corona virüs salgınında olduğu gibi neredeyse eş zamanlı bir şekilde dünya genelini etkilememiş ve hayatın normal seyrini sekteye uğratmamıştır.¹ Ortaya çıkan büyük panik havası ve korku dalgası da ayrıca önemlidir.

Salgın hastalıkların ulusal güvenliği etkilediği iddiası üzerinde uzlaşıldığında sorun çözümlenmiş olmamakta, aksine bir dizi yeni sorun karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en bilineni Küreselleşme konusudur. Bu noktada salgın hastalıkların yayılmasının Küreselleşme'nin sağladığı imkânlar

1 “Salgın hastalıklar, İspanyol Gribi, Ebola, SARS ve MERS örneğinde olduğu gibi dünya üzerinde var olmaya devam etmekte ve mevcudiyetin uluslararası topluma zaman zaman yaşanan salgınlarla hatırlatmaktadır. Ancak uluslararası toplum Corona virüs örneğinde olduğu gibi geniş kapsamlı ve tüm siyasal, ekonomik, sosyal sistemleri dönüştürücü ve paralyze edici bir salgın hastalıkla ve onun ortaya çıkardığı, bildiğimiz ve içinde yaşadığımız modern dünyayı kökten değiştirecek, bir tehditle ilk kez karşılaşmıştır” (Ulutaş, 2020, s. 11).

sayesinde kolaylaştığını akılda tutmak gereklidir (Erşen, 2020, s. 60). Küreselleşme olgusu güvenlik konusuna olumsuz etki ederek salgın hastalıklardan kaynaklanan riskleri arttırmaktadır. Salgın hastalıklar sadece insan sağlığı açısından değil, kültürel ve ekonomik açıdan da toplumlarda kayıplara sebep olmaktadır. Bununla birlikte eğer salgın süreci iyi yönetilebilirse ortaya çıkacak olan zararı telafi etme ve bu durumdan elde edilen tecrübeleri toplumsal faydaya çevirme imkânı mevcuttur.

Corona virüs salgının ortaya çıkışı ve sonrasında oluşan küresel panik havası, devletlerin ulusal güvenliklerini tehdit ettiği gibi ekonomik ve ticari faaliyetlerini de durma noktasına getirmiştir. Covid-19'dan önceki en yakın salgın olan SARS yüksek can kaybına yol açmamıştır.² Bu yüzden dünya genelinde devletler Corona virüs salgınına hazırlıksız yakalanmıştır (Gostin&Ayala, 2017, s. 54). Bu nokta önemlidir zira bu ana kadar bir salgın hastalık durumunun tüm askeri, medikal, sosyal, iktisadi ve siyasi sistemi bu derece krize sokabileceği öngörülememiştir (Kasapoğlu, 2020, s. 85). Yaşanan bu salgınla birlikte ciddi bir tehdit olma potansiyeline sahip oldukları fark edilen salgın hastalıklar konusuna ABD gibi bazı ülkelerin Milli Güvenlik Stratejisi belgelerinde atıfta bulunulmuştur ancak konu genelde yüzeysel olarak ele alınmıştır. Oysa dünya artan bir şekilde enfeksiyon hastalıkları ve salgın hastalıklara karşı hassas/açık hale gelmektedir (Gostin&Ayala, 2017, s. 53). Bu noktada alınan salgın ihtimaline karşı alınan en önemli tedbir diğer ülkelerden gelecek bilgilendirmelerin takip edilmesi olmuştur. Hâlihazırdaki küresel sağlık sistemi bir olağanüstü hal durumunda sisteme dâhil olan diğer ülkelerin doğru bilgiyi diğer ülkelerle paylaşacağı varsayımı üze-

rine kuruludur. Ancak bu sistem düzgün işlemezse veya Corona virüs salgınında olduğu gibi, hastalığın kaynaklandığı ülke hastalıkla ilgili bilgileri maddi/ekonomik kayıp korkusu ile geciktirir veya değiştirirse nasıl bir tavır takınılacağı konusu açıklığa kavuşturulmamıştır.³ Mevcut sistem incelendiğinde Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) üye ülkelerden kendisine ulaşan bilgileri teyidi edecek ve doğrulanmasını sağlayacak kontrol sistemlerinin olmadığı görülmektedir. Bu yüzden üye devletlerin olası bir salgına karşı önlem almak için hangi verilere ihtiyaç duyacağı; diğer ülkeleri ikaz noktasında gerekli olan enformasyon toplama yöntemleri neler olmalıdır; toplanan enformasyon acil durum ilanı ve önlem almak için yeterli olur mu gibi sorular belirsizliğini korumaktadır.

Bu konuların inceleneceği bu çalışmada farklı metotlar birlikte kullanılmıştır. Bunlardan ilki güvenlik tabirinin açıklanması için kullanılan tasvir edici metottur. Çalışmanın giriş kısmında konu ile ilgili yapılan ön bilgilendirmeden sonra salgın hastalıklar ve ulusal güvenlik arasındaki ilişkinin tartışıldığı kısım gelmektedir. Çalışmanın hazırlanması için gerekli olan kaynak taraması yapılmış, güvenlik ve salgın hastalık konusunda yapılan bilimsel araştırmalar birincil ve ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Yine kaynak taraması kapsamında salgın hastalıkların sebep olduğu tehditlerin tespit edilmesi için bu konuda yapılan araştırmalar, makaleler, resmi kurum ve kuruluşlarla STK raporları incelenmiştir.

3 “Salgın hastalıklarla etkili mücadele edilmesine imkân verecek bilgilerin toplanıp, işlenmesi ve iletilmesine imkân veren modern çağın teknolojileri salgınlara karşı zamanında önlem alınmasını sağlayacakları için hayati önemdedir ve kriz duruma karşı tepki verme süresinin kısaltmasını sağlayacaktır. Bu teknolojilerin yardımıyla salgından zamanında haberdar olunması, salgının kontrol altına alınması ve ulusal güvenliğe yönelik tehditlerin ortadan kaldırılması açısından önemlidir. Bu sebeple ne türden bilgilere ihtiyaç duyulacağını belirlemesi önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır” (Killoğlu, 2021, ss. 32-33).

2 “Yakın tarihte Corona virüs salgınına en yakın durum, 1918 yılında yaşanan İspanyol gribi salgınıdır. Bu salgında 50 milyondan fazla insanın öldüğü tahmin edilmektedir” (Aydın, 2020, s. 36).

Bunun sonucunda dört kısımdan oluşan bu çalışma ortaya çıkmıştır. Çalışma, giriş kısmı, onu takip eden güvenlik kavramının açıklandığı ve tarihi arka planının açıklandığı birinci kısım, salgın hastalıkla güvenlik arasındaki ilişkisinin açıklandığı ikinci kısım ve toplanan bilgilerin analiz edildiği sonuç kısmından oluşmaktadır.

2. Güvenlik Nedir?

Güvenlik kavramı ile gündelik hayatımızda olan, toplumu oluşturan bireyden başlayarak kademe kademe genişleyen ve en son olarak da tüm toplumu ve devleti içine alan bir olgu kast edilmektedir. “Güvenlik” kavramının kelime anlamı “koru, tehlike ve tehditlerden muaf olma hali” olarak verilmektedir.⁴ Bu açıdan güvenlik kavramı; insanı ve insan hayatını tehdit edebilecek risklerden uzak kalma, korunma veya bu risklerin ortadan kaldırılması olarak yeniden tanımlanabilir. Ancak tanımdan da anlaşılacağı üzere günümüzde tehditlerin yanı sıra riskler de hemen tüm olaylarda etkili olan ve dikkate alınması gereken bir olgu halini almıştır. Bu yüzden de risk kavramının da tanımlanması ve denkleme dâhil edilmesi bir zaruret halini almıştır. Bu tanımlamada kullanılan hali ile riskten kastedilen şey ise; tahmin edilmesi zor veya imkânsız olan olaylardır (McInnes&Roemer-Mahler, 2017, s. 1322). Bu zaruretin sonucunda ortaya çıkan şey ise, yukarıda da ifade edildiği üzere; güvenlik kavramının yeni şartlara göre yeniden tanımlanmasıdır. Ancak bu tanımlama ihtiyacının kaynağı bilimsel bir talep değildir. Keza güvenlik kavramını yeniden tanımlama ve yeni dönemin ihtiyaçlarını karşılar hale getirme çabasının temeli güvenlik kavramının kendi doğası kaynaklı değildir. Bu ihtiyaç daha ziyade politik ve ideolojik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Ulus devletin politika gündemini yeniden tanım-

lanması çabası ile doğrudan bağlantılıdır. Bu yüzden güvenlik kavramının yeniden tanımlanması çabası David Baldwin’in ifadesiyle bir moda, gerek disiplin içi gerekse de uluslararası arenada bir endüstri halini almıştır. Genelde dış kaynaklı askeri tehditleri önceleyen geleneksel güvenlik anlayışı artık tek başına etkin ve bu konuda belirleyici bir yaklaşım değildir. Bu yüzden de klasik güvenlik anlayışına artık evrensel insan hakları, iktisat, çevre, uyuşturucu kaçakçılığı ve ticareti, salgın hastalıklar, organize suç gibi konu başlıkları da dâhil edilmektedir (Karabulut, 2009, ss. 3-4; Hough, 2004, s. 19). Güvenlik konusunun yukarıda da değinilen maddi boyutuna ek olarak psikolojik bir boyutu da bulunmaktadır. Soyut bir olgu olduğu için psikolojik boyut her zaman fiziksel temas gibi maddi bileşenleri içermeyebilir. Bu noktada devletin ve halkının tehditlerden emin ve güvende olması önemli ve vazgeçilmez bir olgu halini almaktadır (Erhan, 2002, s. 58). Bu yüzden güvenlik kavramı, çoğunlukla tehditler ve tehlike kaynaklarının bertaraf edilmesini, bu kapsamda güvenliği tehdit eden durumların önlenmesi ve engellenmesi öncelenmektedir. Güvenlik kavramının bu hassasiyetlerinin geleneksel olarak ön plana çıkarılmasından dolayı bu konu üzerinde çalışan isimlerden birisi olan Ian Bellamy güvenliği savaştan korunma, savaş halinde bulunmama durumu olarak tarif etme yoluna gitmiştir (Bellamy, 1981, ss. 100-105). Ancak bu savaştan münezzeh olma hali kalıcı ve sürekli bir durum değildir. Bu yüzden de konu üzerinde çalışmaları olan bir diğer isim olan André Comte-Sponville’in ifade ettiği üzere güvenlik, hiç bitmeyecek olan bir döngü, sürekli tekrarlanan bir savaş halidir. Bu açıdan de temelde hayata geçirilebilecek bir amaç değildir (Bal, 2003, ss. 21-22). Daha ziyade ideal bir durumdur.

Bu noktada güvenlik olgusu ile birlikte anılmaya başlanan “Tehdit” tabirine de açıklık getirmek gerekmektedir. Tehdit

⁴ “Güvenliğin sözlük anlamı; tehlike içinde olmama, emin ve rahat olma hali olarak verilmektedir” (Karabulut, 2009, s. 3).

tabiri ile kast edilen şey; bir devletin, toplumun ya da bireyin varlığına veya sahip olduğu değerler açısından istenmeyen sonuçlar meydana gelmesi ihtimali olan olaylar ya da olgulardır (Hough, 2004, s. 19). Güvenlik kavramı ile beraber anılan tehdit kavramının belirgin özellikleri arasında, bir açıdan gerçek olgu ve olaylara dayanması diğer taraftan da tahmin, algı ve kavrayışa göre değişkenlik gösterebilmesi vardır (Wolfers, 1962, s. 150). Bu hassas durum yüzünden tehdidin algı ve tahmin boyutu gerçekleşme ihtimali zayıf olan veya hiç olmayan olguların da tehdit kapsamında değerlendirilmesine yol açmaktadır. Geleneksel olarak tanımlanan güvenlik durumundan söz edilebilmesi için devlet, toplum ve bireyin varlığın korunması ve sürdürülmesine yönelik iç tehditlerin bulunması gerekmektedir (De-deoğlu, 2008, ss. 22-23).

Soğuk Savaş döneminin etkisiyle herkesçe bilinen bir kavram haline gelen güvenlik konusu uzunca bir süre uluslararası ilişkiler çalışmalarının bünyesinde bir alt başlık olarak kalmıştır. Genel kabule göre “Stratejik Araştırmalar” adıyla literatürde yer almaya başlaması Birinci Dünya Savaşı’ndan sonradır (McSweeney, 1999, s. 28). Ancak Ole Waever ve Barry Buzan bu konu ile ilgili yaptıkları dönemselleştirmede güvenlik çalışmalarının ayrı bir bilim disiplini olarak ortaya çıkmasının tarihini 40’lı yıllar olarak vermektedir (Waever&Buzan, 2007, s. 383). İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemde, Soğuk Savaş döneminin ortaya çıkmasının da etkisiyle, bu alandaki çalışmalarda artış görülmüştür (McSweeney, 1999, s. 28). Soğuk Savaş döneminde, nükleer silahlanma yarışı ve Sovyetler Birliği’nden gelen tehdide karşı askeri hazırlık seviyesini yüksek tutma çabası, Güvenlik Çalışmaları alanının gelişimini hızlandırmış ve bu yeni alanda sivil uzmanların istihdamına imkân sağlamıştır. Zira geleneksel askeri tehdit anlayışı nükleer silahların ortaya çıkardığı

yeni stratejik durumu ve dehşet dengesini açıklamada yeterli olmamıştır (Waever&Buzan, 2007, s. 383). İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bu yeni dönemin doğurduğu ihtiyaç yüzünden güvenlik çalışmaları, Uluslararası İlişkiler disiplini içindeki çalışmalardan da destek alarak, içinde bulunulan dönemin teorik yaklaşımları ile uyumlu bir seyir izlemek zorunlu kalmıştır. Bu yüzden Uluslararası İlişkiler gündeminde İdealist/Liberal yaklaşımların etkili olduğu dönemle, Realist/Neorealist yaklaşımların etkili olduğu dönemlerde güvenlik konusundaki yaklaşımlar ve bakış açıları doğal olarak farklılık göstermiştir. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse: Bill McSweeney’e göre liberal akımın etkin olduğu dönemde güvenlik çalışmaları daha ziyade bireyin güvenliğine odaklanmıştır. Bunun sonucu olarak ise “Ortak Güvenlik” kavramı önplana çıkmıştır. Realist akımın etkili olduğu dönemde ise maddi konular ve somut güvenlik konusu önem kazanmış, bu duruma paralel olarak ise devlet merkeze koyan “Ulusal Güvenlik” kavramı önem kazanmıştır (McSweeney, 1999, s. 28). Bu yüzden Uluslararası İlişkiler disiplini içinde güvenlik kavramından kastedilen ile gündelik hayatta kullanılan güvenlik kavramında kapsam ve anlam açısından farklılıklar vardır. Gündelik hayatta kullanılan hali ile güvenlikten kastedilen sosyal güvenlik ile kişilerin fiziki güvenliği iken, uluslararası siyasetteki güvenlik tabiri ile kastedilirse güç ve güç politikaları ile irtibatlı durumlardır (Lamborn&Lepgold, 2003, s. 225). Uluslararası siyasetteki kullanımı noktasında güvenlik, devletin varlığını korumasıyla doğrudan alakalıdır ve bu yüzden ona yönelen meydan okumalar yaşamsal bir tehdit olarak değerlendirilir. Bu rijit güvenlik anlayışı, devletin varlığını tehdit eden olguların ortadan kaldırılması için askeri güç ve resmi şiddet kullanımı da dâhil olmak üzere, her türlü tedbirin alınması meşru addeder. Bu yüzden bu yönde atılacak olan, insan haklarını ihlal

edebilecek olan adımları dahi meşru görülmektedir (Buzan, Waever&De Wilde, 1998, s. 21). Devletler, güvenlik sağlama olgusunu ön planda tutmuş ve güvenliği tesis edip, korumak için güç kavramına her zaman öncelik vermiştir. Bu kapsamda meşru güç kullanımını da “raison d’etat” olarak sunulmuştur.

2.1. Güvenlik Kavramının Gelişim Süreci

Güvenlik çalışmaları konusu Uluslararası İlişkiler disiplini içinde bir alt disiplin olarak 20. yüzyılın yıllarından itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu noktada güvenlik çalışmalarının gelişim ve değişim sürecini bir dönemselleştirme yaparak incelemek, bu disiplinin gelişimi anlamak açısından yararlı olacaktır. Bu kapsamda güvenlik anlayışını Geleneksel Yaklaşımlar ve özellikle son yıllarda etkili olmaya başlayan Eleştirel Yaklaşımlar olarak iki ana başlık altında toplayıp, inceleyebiliriz. Güvenlik konusundaki bu yaklaşımlar uluslararası siyasi sistemin doğası gereği her dönemde etkin olan paradigmalara ve ideolojilerle uyumlu bir şekilde gelişimlerini sürdürmüştür. İşte Bill McSweeney bu gelişimi dört dönem halinde incelemiştir (McSweeney, 1999, ss. 8-31). Bu dönemler sırasıyla:

- Birinci dönem: 1919-1950’li yılların ortalarına kadar olan dönemdir. Liberal akımların etkin olduğu bu dönemde güvenlik uluslararası hukuk ve uluslararası örgütlerin bünyesinde, onların bir alt dalı olarak sınıflandırılmış ve incelenmiştir. Bu dönemde demokratik yönetim, uluslararası siyasi ve ekonomik kuruluşlara katılım ve silahsızlanma girişimleri desteklediği için güvenlik olgusu disiplinlerarası ve birden fazla boyutu olan bir konu olarak ele alınmıştır.
- İkinci dönem: 1950’lerden başlayarak 1980’lerin ilk yarısına kadar sürmüştür. Bu dönemde hâkim olan görüş Realist teoridir. Bu yüzden de Realistler tarafından

Realizm’in Altın Çağı olarak adlandırılmaktadır.

- Üçüncü dönem: 1980’lerin ilk yarısından 1990’lı yılların ilk yarısı arasında kalan zaman dilimidir. Bu dönemde Realist yaklaşım ve paradigmanın etkisi azalmaya başlamıştır. İnsan olgusu başta olmak üzere, daha bir dizi yeni gelişmeyi öngörmediği için bunlara cevap bulamayan ve yetersiz kalan Realist paradigma eleştirilmeye başlamıştır. Bu eleştiri ortamının sonucu ise güvenlik çalışmaları alanında birbirine rakip çoğulcu (pluralist) yaklaşımların ortaya çıkmaya başlamasıdır.
- Dördüncü dönem: Soğuk Savaş’ın sonlanmasını takiben başlayan ve halen süren, devam eden dönemdir. Bu dönemde güvenlik alanında ortaya çıkan fikir sorunların aşılması için Eleştirel Teori, Feminist Teori, Post Modern Teori, Yapısalcılık ve Eleştirel Güvenlik Araştırmaları gibi yeni teoriler ortaya atılmıştır. Bu yeni dönemin Realist paradigmanın hâkim, başat yaklaşım olduğu ikinci dönemle bağlantısı yoktur. McSweeney’in yaptığı dönemleştirmede en son ve en yakın dönem olarak geçen dördüncü dönem de birinci dönemden liberal etkiler ve üçüncü dönemden karşılıklı bağımlılık teorilerinin yansımaları mevcuttur.

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası siyasette liberal yaklaşımın etkili olmuştur. Bu dönemin uluslararası ilişkiler/güvenlik konusunda çalışmalar yapan en bilinen yazarları Quincy Wright, John Herz, Bernard Brodie ve Arnold Wolfers’dır. Bu sayılan isimler, güvenlik konusu ile ilgilendikleri için savaş ve barış olgusunu, bu iki olgunun politik, psikolojik ve ekonomik yönlerini incelemiştir. Yukarıda sayılan isimlerden birisi olan Quincy Wright tüm bu sayılanlara ek olarak savaşın felsefi ve ahlaki boyutuna da değinmeye çalışmıştır. Bernard Brodie ise yaptığı çalışmalar kapsamında güvenlik konusunun durumunu tartışmaya açmıştır. Brodie’ye göre güvenlik konusu önem-

lidir ve devlet mekanizmasının öncelikli bileşenlerinden biridir bununla birlikte bunun her zaman birinci derecede öncelikli bir konu olmasının gerekmemektedir. Bu dönemin bir diğer önemli ismi olan John Herz ise uluslararası sistemin iki kutuplu yapısını incelemiş ve nükleer silahlar konusuna atıfta bulunarak “Güvenlik İkilemi” kavramını geliştirmiş ve tartışmaya açmıştır (Herz, 1950, ss. 157-180). Bu yaklaşıma göre uluslararası sistemin anarşik doğası gereği devletler kendilerini korumak ve güvende tutmak adına diğer devletlerle güç yarışına girmeye meyillidirler. Realistlere göre bu anarşik ve rekabetçi ortamı düzenleyecek bir idari ve hukuki sistemin olmaması güvensizliği ve güç biriktirme yarışını daha hızlandırmakta ve zaman zaman da oldukça kaotik bir hale getirmektedir. Bu aşırı rekabetçi ortam sistemdeki diğer devletleri de güvensiz duruma düşürmekte ve onlar da bu duruma karşı içgüdüsel bir tepki olarak silahlanma yarışına girmelerine sebep olmaktadır. Bu rekabet ve silahlanma yarışı neticesinde devletin ve ülkesinin güvenliğinin artırılması planlanırken aksine güvensizlik kurumsallaşmakta ve tehlikeli bir sürece girilmektedir. Zira herkesin kendisini tehdit altında hissettiği ve bu yüzden de sürekli güç biriktirmeye çalıştığı bir uluslararası ortamda hiç kimse güvende olmayacaktır (Brodie, 1949, ss. 476-488).

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini takiben ortaya çıkan ve ilişkilerin gelişmesinin beklendiği iyimserlik dönemi oldukça kısa sürmüştür. Bu ara dönemden sonra iki kutuplu sistemin giderek kurumsallaşması üzerine, güç dengesini değiştiren nükleer silahlar konusu güvenlik çalışmaları alanının öncelikli konu başlıklarından biri haline gelmiştir. Güç kavramı öne çıktığı için Uluslararası İlişkiler teorilerinden Realizm'in hâkim ve baskın söylem haline geldiği Soğuk Savaş'ın en yoğun olarak yaşandığı zaman diliminde güvenlik çalışmaları, Realizm'i temel alan ve önceleyen

bir yaklaşım izlemiştir. Realist söylemin de desteği ile “Güvenlik Çalışmaları'nın Altın Çağı” adı verilen bu dönemin öne çıkan yaklaşımları “Oyun Teorisi” ve “Nükleer Caydırıcılık Stratejisi” olmuştur (Waever&Buzan, 2007, s. 87). Nükleer silahların da mevcut stratejik denkleme eklenmesi sonucunda geliştirilen Caydırıcılık Teorisi'nin güvenlik çalışmaları alanına önemli bir katkısı olmuştur. Bu dönemde güvenlik çalışmaları için geliştirilen problem çözme metodları diğer bilim disiplinlerine de uygulanabilir modeller geliştirilmesinde kullanıldığı için güvenlik konusunda geliştirilen teoriler kendi alanı ile sınırlı kalmamıştır. Bu süreci takiben, 1970'li yılların ikinci yarısından sonraki dönem ise Stephen Walt tarafından “Güvenlik Çalışmaları'nın Rönesansı” olarak nitelendirilmiştir (Walt, 1991, ss. 211-239). Walt bu tanımlama ile klasik, askeri gücü temel alan bir güvenlik teorisi modelinin savunuculuğunu yapmıştır. Keza Walt'a göre geliştirilecek yeni yaklaşımlar için gereken altyapı vardır. Gerek bu gerekse de daha önceki dönemlerde güvenlik çalışmaları alanında yapılan çalışmalar gereken bilgi birikimi ve bilimsel zemini hazırlamıştır. Oluşan bilgi birikimine ek olarak, güvenlik çalışmaları disiplinlerarası bir alandır ve bu disiplinlerarası konumu ona büyük bir hareket serbestisi sağlamaktadır. Bu sayede İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde alanı yoğun bir şekilde meşgul eden ve güvenlik çalışmalarını kendi tekeline alan nükleer silahlar konusunun tekeline kurtulmak mümkün olmuş, çalışma alanlarının çeşitlendirilmesinin önündeki engeller ortadan kaldırılmıştır. Bu gelişmeye ek olarak yüksek strateji, konvansiyonel savaş ve uluslararası çatışmaları konularının da çalışma konuları arasına dâhil edilmesi alanın kapsamının genişlemesi ve tek boyutluluktan kurtulmasını sağlamıştır. Yine de güvenlik çalışmalarına İkinci Dünya Savaşı sonrasında egemen olan yaklaşım, devletin güvenliği ve bekasının öncelenmesi, onu koruyacak

olan maddi kuvvete diğer bir deyişle askeri güce özel bir önem verilmesi şeklinde olmuştur. Bu yaklaşımı yüzünden de güvenlik çalışmaları diğer uluslararası ilişkiler teorilerinden ayrılmaktadır (McSweeney, 1999, s. 32).

Realist uluslararası ilişkiler teorisi, genel yaklaşımında olduğu gibi, güvenlik alanında da uluslararası sistemin yapısının anarşik ve otarşik olduğunu savunur. Onun antitezi olan Liberal teori ise uluslararası sistemi güç açısından değil de daha ziyade sosyal açıdan tanımlama yoluna gitmiştir. Realistler, uluslararası sistemdeki istikrar ve güvenliğin sağlanması ve korunması için güç biriktirmeyi yüceltirken, liberaller uluslararası entegrasyonu savunmuş ve uluslararası entegrasyonunu istikrar ve güvenliğin sağlanması için gereken şartlardan biri olduğunu iddia etmişlerdir. Realizm, bilindiği üzere devletlerin uluslararası sistemde, anarşik bir ortamında var olmak için çaba gösterdiğini, bu yüzden önceliklerinin varlıklarını korumak ve sürdürmek olduğunu ve bunu da sadece güç biriktirmek ve güç biriktirmeyi kolaylaştıran politika ve stratejileri uygulamakla başarabileceklerine inandıklarını savunan bir uluslararası ilişkiler teorisidir. Güvenlik politikalarını geliştiren, uygulayan ve uluslararası sistemdeki en önemli aktörlerden birisi olan devlet, Realist teoriye göre güvenlik konusunu tam merkezinde yer almalıdır. Ancak Patrick Morgan'a göre ulus devletler, uluslararası ortamda faaliyet gösteren en önemli aktörler olmalarına rağmen uluslararası arenada mutlak güvenliklerini sağlayamamaktadırlar. Bu durumu telafi etmek için de birbirleri ile rekabete girmektedir. Ancak bu rekabet onları sonuç olarak güvenlik haline değil de güvensizliğe götürür (Morgan, 2007, s. 18). Anarşik uluslararası sistemdeki ana aktörlerden birisi olan devlete karşı askeri ya da gayriaskeri tehditlerin askeri yöntemlerle önlenmesini savunan geleneksel Realist söylem, akademisyenler ve strateji

uzmanları arasında hala kendine destekçi bulmaktadır. Hal böyle olunca da devletin güvenlik alanındaki ayrıcalıklı ve öncelikli konumu ve bununla irtibatlı olarak ulusal güvenlik kavramının özellikle savunma ve dış politika alanlarındaki dominant pozisyonunun devam ettirilmesi giderek güçleşmektedir (Killioğlu, 2021, s. 36). Geçmiş 1648'de imzalanan ve kurulan yeni uluslararası sisteme adını veren Westphalia Antlaşması'na dayanan modern uluslararası ilişkiler sisteminin en önemli aktörü ulus devlet olmakla birlikte, bu denkleme 20. yüzyılda devlet dışı aktörler eklenmiştir (Akgün, 2020, s. 76). Bu yüzden uluslararası ilişkilerde güvenlik politikalarına karşı meydan okumalar ortaya çıkmaktadır. Bill McSweeney'e göre bu meydan okumalar; karşılıklı bağımlılık, etnik gruplar arasındaki rekabet ve uluslararası sistemde etkin olmaya başlayan devletdışı organizasyonlardır (McSweeney, 1999, s. 4). Bu sayıllara artık sağlık konusu da eklenmiştir (Killioğlu, 2021, s. 36). Bu noktada sağlık sektörünün stratejik olarak güvenlik alanının önemli bir bileşeni olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Pirinççi, 2020, s. 69).

Realizm'in uluslararası ilişkilerde hâkimiyetinin sorgulanmaya başladığı 1980'lerin ilk yıllarından itibaren, alternatif ve eleştirel yaklaşımlar güvenlik çalışmaları alanında ortaya çıkmıştır (McSweeney, 1999, s. 5). Bu döneme kadar olan zaman zarfında geleneksel güvenlik yaklaşımları etnisiteyi temel alarak faaliyet göstermekte ve bu nedenle de ortaya çıkıp, geliştikleri sosyal, kültürel ve siyasi ortamın dışında cereyan eden olaylara açıklık getirmede yetersiz kalmakla eleştirilmektedirler (Booth, 1991, ss. 313-326). Bu yüzden yaşanan siyasi ve güvenlik alanındaki teorik darboğazın aşılması için alternatif güvenlik teorileri geliştirilmiştir. Bu alternatif teoriler alanla ilgili yeni yaklaşımlar önermiş, güvenlik sorununun çözümüne yönelik yeni yaklaşımlar vasıtasıyla kabul görmeye

çalışmışlardır. Bu alternatif yaklaşımların geleneksel güvenlik teorisine getirdiği en önemli ve temel eleştiri, militarist retorik için artık güvenilirliği ve geçerliliği olan bir yaklaşım olmadığıdır (McSweeney, 1999, s. 5). 1980'li yıllardan itibaren geleneksel güvenlik yaklaşımına alternatif politika arayışları sonucunda güvenlik çalışmaları farklı ve eleştirel çalışmalara kapılarını açmıştır. Bu yıllardan başlayarak karşılıklı bağımlılık teorileri, ortak güvenlik anlayışını etkilemeye çalışmış ve yine bu dönemde iktisadi ve siyasi entegrasyon teorilerinin sayısında da artış görülmüştür (McSweeney, 1999, ss. 32-51). Soğuk Savaş'ın bitmesi ve Küreselleşme sürecinin de etkisiyle güvenliğe yönelik eleştirilerde artış olmuştur. Bu eleştirel yaklaşımlar liberal anlayış ile karşılıklı bağımlılık teorilerinden de destek olarak gelişmeye devam etmiştir (Kılıoğlu, 2021, s. 36).

90'lı yıllarda oldukça popüler olan ve adını duyuran Küreselleşme'nin güvenlik alanındaki yansımaları ise güvenliğin, devlet dışı aktörleri de bünyesine alarak çok taraflı, askeri boyuta ek olarak ekonomik, sosyal, çevresel vb. boyutları dikkate alarak çok yönlü ve çok boyutlu hale gelmesi olarak ifade edilebilir. Küreselleşme sürecinin güvenlik alanına etkileri aşağıda sayılan üç ana başlık altında toplanabilir:

- 1- Güvenlik Konusunda Güncel Tehditlerin Ortaya Çıkması: Siber terör, Çevresel olay ve felaketler, salgın hastalıklar vb.
- 2- Daha Önce de Var Olan Ancak Güvenlik Politikalarının Kapsamına Alınmayan Konuların Güvenlik Konusuna Dâhil Edilmesi: İnsani güvenlik, Ekolojik güvenlik vb.
- 3- Klasik Güvenlik Tehditlerinin Yaşadığı Dönüşüm: Terör, savaş, organize suçlar vb. tehditlerin yeni dönemin şartlarına kendilerini adapte etmeleri.

Soğuk Savaş sona ermesinden sonra ortaya çıkan Küreselleşme sürecinin hemen her

alana etki etmesi sonucunda uluslararası siyasette de dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm sonucunda uluslararası siyasetteki tehdit algılaması da değişim göstermiştir. Bu durumla bağlantılı olarak güvenlik kavramının genişleme ve derinleşme süreci de hız kazanmıştır. Bu süreç sonucunda literatüre eklenen güvenlik kavramının "genişlemesi" tabiri ile kastedilen askeri konuların yanı sıra iktisadi, çevresel ve sosyal konuların da güvenlik alanlarının da güvenlik çalışmaları kapsamında değerlendirilmesidir. Güvenlik kavramının "derinleşmesi" ile kastedilen ise devletlere ek olarak kişilerin, grupların ve diğer devlet dışı kurum ve kuruluşların da güvenlik çalışmalarında dikkate alınmasıdır. Güvenlik teorilerinde yaşanan dönüşümün itici gücü ise, tehdit algısının devletler arasında olan klasik halinden sıyrılarak, asimetrik ve çok boyutlu bir hale dönüşmesi durumudur. Soğuk Savaş döneminin aksine, uluslararası siyaset alanında ortaya çıkan risk ve tehditlerin kaynağının, yeri ve zamanının önceden tahmin edilmesinin neredeyse imkânsız hale geldiği yeni uluslararası ortamda, rekabet sahası genişleyerek tüm siyaset arenasını haline gelmiştir (Karabulut, 2009, ss. 6-7).

3. Salgın Hastalıkların Yarattığı Tehdit ve Ulusal Güvenlik

Soğuk Savaş sonrasındaki dönemde iyice kurumsallaşan liberal dünya düzeni ile uluslararası sınırlar daha geçirgen bir hal almıştır. Küreselleşme adı verilen bu yeni sistemin yönlendirmesi ile mallar, insanlar, sermayenin göreceli olarak serbest dolaşımı ve sınırların geçirgen hale gelmesi, hatta Avrupa Birliği gibi ulusüstü örgütlenmelerin de sembolik bir hale gelmesi ideal bir durum olarak sunulmaktadır (Müftüler-Baç, 2020, s. 22). 1990'lı yılların arın başında, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini takiben başlayan Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, başta iletişim teknolojileri ve ulaşım alanında sağlanan ilerlemeler sonucunda mesafeleri kısaltan tek-

nolojiler hızla hayata geçirilmiştir. Bunun sonucunda ise, bu yapıyı ortaya çıkaran süreç olarak lanse edilen Küreselleşme'nin adı daha sık duyulur ve kullanılabilir hale gelmiştir. Bu düşüncenin savunucularına göre hızla küreselleşen yeni dünyada sınırlar önemini yitirmiş, birbiriyle daha fazla entegre hale gelen ulusal ekonomiler hızla büyümüşür. Bunun sonucunda ise küresel zengin ve refahta önemli bir artış olmuştur. Ancak zamanla Küreselleşme mucizesinin sebep olduğu sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlardan ilki, mucizevi Küreselleşme sürecinin sağladığı faydalardan herkesin değil de sadece belirli bir kesimin yararlanabilmesidir. Buna ek olarak küresel ticaret ve iletişim ağları üzerinden mallar, hizmetler, sermaye ve kişiler daha hızlı ve rahat hareket etmiştir ancak organize suçlar, terör, hastalıklar gibi istenmeyen ve beklenmeyen sonuçlar da benzer şekilde bu ağlar üzerinden dünya geneline yayılmıştır. Bunun sonucunda ise büyük küresel sorunlar ortaya çıkmıştır. Corona virüs salgını bunlardan sadece biri ve en güncel olanıdır. Ancak sayılan bu sorunların artış hızı ile sorunlara küresel çözümler getirme hızı birbiri ile uyumlu olmamıştır. Küreselleşme, dünyaya kazan-kazan durumlu bir sistem vaat etmiştir ancak ortaya çıkan sonuçlar bu durumunu sorgulanır hale getirmektedir (Atlı, 2020, s. 55). Yine Küreselleşme açısından bakıldığında zaman Corona virüs salgını Robert D. Kaplan'ın isimlendirmesi ile "Küreselleşme 2.0" olarak adlandırdığı sürecin hâlihazırda yüzleştiği en önemli sorunlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Erşen, 2020, s. 59).⁵

Küreselleşme sürecine kadar olan dönemde genelde salgın hastalıklar, etkileri ve coğrafi yayılımları sınırlı olduğu için devletlerin ve yönetimlerin güvenlik planlamasında ihmal edilmiştir. Bununla bir-

likte AIDS, SARS vb. hastalıklar, siyasi ve ekonomik etkileri açısından devlet ve topluma üstesinden gelemeyeceği derecede bir maddi ve sosyal külfet getirmesi halinde, güvenlik sorunu haline gelmektedir (World Health Organization, 2007, s. 45). Örneğin AIDS, 1960'lı yılların sonundan bu yana 35 milyondan fazla insanın ölümüne sebep olmuştur (Gostin&Ayala, 2017, s. 58). Sağlık otoriteleri tarafından yayınlanan istatistikleri verilere göre dünya üzerinde bir yılda gerçekleşen tüm insan ölümlerinin %25'inin sebebi salgın hastalıklardır. AIDS, verem (tüberküloz), sıtma, zatürre, ishal gibi hastalıklar en çok ölüme sebep olan salgın hastalıklar sıralamasında ilk başlarda yer almaktadır. Bu hastalıklar özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinin sağlık hizmetlerindeki yetersizlikler yüzünden gelişmiş ülkelere göre daha fazla can kaybına yol açmaktadır (World Health Organization, 2004).

Yukarıda da değinildiği üzere Küreselleşme süreci sonucunda ortaya çıkan dönüşüm sonucunda ülkeler arasında insan hareketliliği artmış ve uluslararası sınırlar daha geçirgen bir hal almıştır. Bu yeni durumun gelişmesinde dünya genelinde artan ticaret hacminin ve serbest piyasa ekonomisinin de büyük etkisi vardır (Killioğlu, 2021, s. 37). Serbest Piyasa Ekonomisi ve Küreselleşme'nin desteğiyle ülkeler arasında ticari faaliyetler artmış, bu durumun sonucu olarak da devletler birbirine bağımlı ve entegre hale gelmiştir.⁶ Bunun sonucunda devletlerarası ve devlet dışı uluslararası örgütlerin sayıları, çeşitliliği ve etkinlikleri artmış, bunun sonucunda da "Küresel Yönetişim" sisteminin bir parçası olmuşlardır (Akgün, 2020, s. 76). Ancak bu durumun olumlu yanları olduğu gibi olumsuz yanlarının olduğu zamanla görülmüştür. Küreselleşme, ekonomik olarak büyük faydalar sunmasına rağmen sağlık ve ulusal güven-

5 "Corona virüs salgınının İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın karşı karşıya kaldığı en önemli tehditlerinden birisi olduğu konusunda genel bir uzlaşma vardır" (Tanrısever, 2020, s. 71).

6 "Soğuk Savaş Sonrası dönemde Küreselleşme çok boyutlu bir hal almış, bunun sonucunda ise devletler ve halklar arasındaki karşılıklı bağımlılık artmıştır" (Akgün, 2020, s. 76).

lik konularında yeni tehditler ve risklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu tehditlerden sağlık konusu ile ilgili olan bileşeni salgın hastalıklar, hastalıkların artan insan hareketliliği yüzünden daha geniş bir alana, daha kısa kısa sürede yayılabilmesidir (Giddens, 2000; Beck, 2009: 30; Kılıoğlu, 2021, s. 37; Collier&Lakoff, 2015, ss. 19-51). Bu yayılma yüzünden Corona virüs salgınında da olduğu gibi, bütün küresel/yerel siyaset, ekonomi ve sağlık sistemleri kilitlenebilmektedir. Bu birbirine entegre uluslararası sistemde salgın hastalıkların kritik sistemlerde yıkıcı etkisi olması muhtemeldir, hatta kaçınılmazdır (Elbe, Roemer-Mahler&Long, 2014, ss. 440-457). Keza salgın hastalıkların yayılımı ortaya çıktıkları yerle sınırlı kalmadığından hastalığı kontrol etme ihtimali de zorlaşmaktadır (Kılıoğlu, 2021, s. 37). Bu yüzden bu alanda tüm devletleri içine alacak bir koordinasyon ve işbirliğine ihtiyaç hâsıl olmuştur (Store, Welch&Chen, 2003, ss. 66-84). Uluslararası kamuoyunun Covid-19 salgınında da uluslararası kuruluşlardan beklentileri olmuştur (Sadık, 2020, s. 97). Bu koordinasyonu tesis etmek adına oluşturulan Dünya Sağlık Örgütü'nün bu konuda kendisinden bekleneni vermekten çok uzak olduğu salgın sürecinde yakinen tecrübe edilmiştir (Aydın, 2020, s. 42).⁷ Beklentiler boşa çıkmıştır. Soğuk Savaş dönemin gereği olarak kurulan bu kuruluşların özellikle de Soğuk Savaş sonrası dönemdeki siyasi ortamda ve ortaya çıkan krizlerde etkili olamadıkları Bosna'dan Suriye'ye uzanan krizler ve bölgesel çatışmalarda da defaatle tecrübe edilmiştir (Sadık, 2020, ss. 97-98). Corona virüs salgını da bu durumun bir istisnası değildir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün salgının ilk döneminde durumun ciddiyetini tam olarak kavramadaki yetersizliği ve salgının ilk

çıkacağı yerden doğru bilgi alınamaması sağlanamaması krizin boyutlarını büyütmüş ve küresel bir hal alması ve dünyanın geneline etkilemesine sebep olmuştur (Müftüler-Baç, 2020, s. 21). Bu da örgüte yöneltilen eleştirilerin hareket noktası olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nı takiben ortaya çıkan yeni uluslararası sistem yüzünden OIHP restorasyona tabi tutulmuş ve yerini Dünya Sağlık Örgütü'ne (WHO) bırakmıştır. Soğuk Savaş döneminde kurulan örgütlerden birisi olan WHO'nun kuruluş tarihi 1948'tir. Örgüt kuruluşundan üç yıl sonra "Uluslararası Hijyen Düzenlemeleri" (International Sanitary Regulations) adlı bir düzenleme seti yayınlamıştır. Bu düzenleme setinin adı 1969 yılında "Uluslararası Sağlık Düzenlemeleri" (International Health Regulations-IHR) olarak değiştirilmiştir. IHR'nin içeriği 1981 yılında bir kez daha revizyona tabi tutulmuştur. 1981 yılında yapılan bu revizyona göre WHO'ya üye olan ülkeler veba, kolera ve sarı humma hastalıkları ile karşılaştıklarında 24 saat içinde birliğe üye olan diğer ülkeleri bilgilendirmesi şartı getirilmiştir. Ayrıca IHR sadece WHO üyesi ülkeleri kapsamaktadır ve kapsamı ismi sayılan üç hastalıkla sınırlıdır. Ayrıca hastalıkla karşılaşan ülkenin, aynen Corona virüs salgınının başlangıcında Çin'in yaptığı gibi, hastalık bilgisini saklaması veya geç bildirmesi durumunda uygulayabileceği bir yaptırımı yoktur (Heymann&Rodier, 1998, s. 362). Bu da örgütü zayıflatmaktadır. Ülkeler arasında ikili ve çok taraflı işbirliği mekanizmaları var olmasına rağmen, salgının pik yaptığı ve paniğin dalga dalga yayıldığı dönemde bu işbirliği mekanizmaları planladığı şekilde çalışmamış ve kendilerinden beklenen verim alınamamıştır. DSÖ gibi daha önce etkinliği sorgulanmayan bir yapının gereken adımları atmada gecikmesi WHO ve onun mekanizmalarına olan güveni sarsmıştır (Özay, 2020, s. 64). Bu yüzden WHO, çoğu uluslararası kuruluşta da olduğu gibi, birlikte çalışabilmek için

7 "Dünya Sağlık Örgütü ve Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşların Corona virüs salgınında yetersiz kaldığı görülmektedir" (Ulutaş, 2020, s. 11).

uluslararası rızaya ve kendi siyasi meşru-iyetine güvenmek zorunda kalmaktadır. Ancak konu ekonomik ve siyasi çıkar ol-duğunda devletler her zaman uyumlu bir şekilde hareket etmeyi istememektedir (Heymann&Rodier, 1998, ss. 362-365). Bu noktada uygulanacak koruyucu ted-birler, ticaret ve seyahat kısıtlamaları gibi önlemler sonucunda uğranacak maddi kayıplar bu konuda etkili, yönlendirici ve belirleyici olmaktadır. Yol açtığı can kayıpları ve yüksek hastalık oranlarına ek olarak, salgın hastalıklar ciddi bir ekono-mik zarara da yol açabilmektedir. Avust-ralya’da konu ile ilgili olarak yapılan bir araştırmada dünya genelinde 1,4 milyon ölüme yol açacak orta şiddette bir salgının dünya ekonomisinde 330 milyar dolarlık bir kayba yol açacağı hesaplanmıştır. Daha büyük bir salgın halinde ise bu kayıpların 142 milyon ölüm ve 4,4 trilyon dolar ola-cığı öngörülmektedir. Bu rakamlar salgın hastalıkların artık neden güvenlik tehdidi olarak değerlendirilmesi gerektiğini açıkla-maktadır (McKibbin&Sidorenko, 2006). Bu yüzden devletlerin tehdit listesine salgın hastalıklar yeni ve etkin bir tehdit olarak ilave olmuştur. Salgın hastalıklar kamu sağlığına tesir etmekte, toplumda ekonomik, sosyal ve psikolojik sorunlara sebep olmakta, mevcuttaki kamu düzenini sekteye uğratmakta, orta vadede de gün-delik hayatın her alanını olumsuz etkile-yebilmektedir. Salgını kontrol altına alma çalışmalarının beklenen sonucu vermeme-si ise can kayıplarının ve toplumda hu-zursuzluğun artmasına sebep olmaktadır. Yaşanan kayıplar ve yayılan toplu panik havası ekonomik, sosyal faaliyetleri durak-latmakta, radikal sosyal ve siyasal tepkiler doğuracak hareketler için uygun bir zemin de hazırlamaktadır (Özcan, 2020, s. 93). Bu yüzden uluslararası farkındalık, finans-man ve faaliyetleri desteklemek ve sürdür-mek için salgın hastalıkların devletlerin yüksek strateji planlarında kendilerine yer bulması önem arz etmektedir (Gostin&A-yala, 2017, s. 56).

Bu noktada Corona virüs salgınının “kü-resel lidersizlik” sorununu daha da be-lirginleştirdiği de düşünülmektedir. Bu görüşün taraftarlarına göre bölgesel veya uluslararası sorunlarla ilgili inisiyatif üst-lenen bir veya birkaç uluslararası aktörün bulunmaması veya mevcut aktörlerin ye-tersizliği, sorunların çözümsüz kalmasına sebep olmaktadır. Kriz durumlarında ini-siyatif alması ve süreci yönlendirmesi ge-reken uluslararası aktörlerin ataletinin ise, uluslararası sistemde bir güç boşluğu oluş-masına neden olduğu iddia edilmektedir (Pirinççi, 2020, s. 68). Bu yüzden Corona virüs salgını BM açısından İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemde yaşanan “en büyük kriz”, AB açısından ikinci bir Mar-shall Planı hazırlanmasını gerektirecek ka-dar “büyük bir ekonomik felaket” olarak bizzat resmi yetkililer tarafından tarif edil-miştir (Kardaş, 2020, s. 46).⁸ Zira Corona virüs yayılma hızı ve dünya genelindeki etkileri sebebiyle siyasi, ticari başta olmak üzere birçok alanda kapsamlı değişikliklere neden olmuştur (Seren, 2020, s. 89).

Bu sayılan sebepler yüzünden WHO’nun revizyon ve yeniden yapılanma sü-re-ci 2003 yılında yine Çin’de patlak veren SARS salgınından önce başlamıştır. Ancak SARS tecrübesi,⁹ 2005 yılında IHR reviz-yon çalışması başladığı zaman, örgüte üye olan 192 ülkenin hafızasında canlılığını koruyordu (World Health Organization, 2005). Bu kapsamda revizyona uğrayan düzenlemedeki hastalık listesi güncellen-miş ve kapsamı da genişletilmiştir. Örgüte üye ülkelerden bu listede yer alan hasta-lıklardan biri ile karşılaşırlarsa diğer üye

8 “Corona virüs salgını, istisnasız bütün uluslararası kuruluşların ana görevlerini yerine ge-tirmekteki yetersizliklerini göstermiş ve zaman için-de hantal bürokratik yapılar haline geldiklerini ispat etmiştir” (Kibaroglu, 2020, s. 52).

9 “Sars, 2000’li yılların başında 30’a yakın ülkede 8.000 kişiye bulaşmış ve 774 kişinin ölümü-ne sebep olmuştur. Yine Sars, 2003 yılında Çin’de ortaya çıkmasının ardından ilk 24 saatte 5 ülkeye, 2 ay içinde de 20 ülkeye yayılmıştır” (Koblentz, 2009; Kasapoğlu, 2020, s. 85).

ülkeleri bilgilendirmeleri talebi aynen korunmuştur. Bu düzenleme ile ayrıca SARS ve Kuş Gribi tecrübeleri ile yeni IHR, WHO'dan gelen bilgi ve doğrulama taleplerine cevap verilmesini mecburi hale getirilmiştir (World Health Organization, 2005).

Salgın hastalıkların ulusal güvenliği olan olumsuz etkilerini J. Brower ve P. Chalk (2003). Şu konu başlıkları altında toplamıştır:

1. Ölüm ve Hastalık Oranları: Salgın hastalıkların en fazla görünen etkisi hastalık sonucu bir devlet veya bölgede ortaya çıkacak olan yüksek ölüm oranları ve bunun sonucunda ekonomik, siyasi, askeri ve demografik yapıda ortaya çıkacak olan güç boşluğudur. Salgın yapan hastalık eğer yüksek derecede bulaşıcı ise ve bunun sonucunda nüfusun büyük bir kısmı hasta olup ölürse ulusal güvenliğe doğrudan tehdit olacaktır (Heymann, 2003, ss. 105-123; Price-Smith, 2002; Chyba, 1998; Enemark, 2004; Frist, 2005).

2. Ekonomik Kayıp: Salgın hastalıkların ortaya çıkmasının ticaret, turizm ve seyahat için önemli yan etkileri olabilir. Bu sebeple salgın hastalıkların ekonomik etkileri oldukça yıkıcı olacaktır. Bir örnekle açıklamak gerekirse: Eğer sıtma hastalığı olmasaydı Afrika'nın Gayrisafi Milli Hasılası 1/3 oranında daha fazla olacaktı (U.S. General Accounting Office, 2001). Yine de ortaya çıkacak etkilerin bir kısmı, üretim kaybı ve ticaret hacminde azalma gibi, dolaylı olacaktır. Bu durumun doğrudan etkisi ise (tedavi masrafları, evcil hayvanların kitlesel kaybı gibi) ulusal güvenliği ve devletlerarasındaki ilişkileri etkileyebilir (Brower&Chalk, 2003; Cash&Narasimhan, 2000, ss. 1358-1367; Enemark, 2004; Frist, 2005; Heymann, 2003, ss. 105-123; Wilson, 2003, ss. 87-104).

3. Sosyal ve İdari Karışıklık: Salgın hastalıkların ciddi derecede sosyal karışıklığa

sebep olduğuna dair bilgiler mevcuttur.10 Hastalık korkusu, kilit pozisyonlardaki kişilerin kaybı, hastalara karşı yapılan ayrımcılık bu duruma örnek olarak verilebilir (Chyba, 1998; Elbe, 2002, ss. 159-177; Enemark, 2004; Heymann, 2003, ss. 105-123; Ostergard, 2002, ss.333-350; Shisana, Zungu-Dirwayi&Shisana, 2003, ss. 141-160; Store, Welch& Chen, 2003, ss. 66-84). Toplumun hastalık nedeniyle ciddi bir can kaybına uğraması, yönetim ve devlete karşı olan güvenin kaybolmasına neden olabilir. (1999 yılında yaşanan İzmit depreminde olduğu gibi.) Böyle bir güven kaybı halinde, yönetimin meşruiyeti de sorgulanır hale gelecektir. Artan göç sebebiyle hem nüfus yapısı hem de ekonomik faaliyetler de zarar görecektir, ülke içindeki sosyal yıkım oldukça büyük bir boyutta olacaktır. Bunun sonucunda ülke askeri açıdan da zayıf düşecektir (Brower&Chalk, 2003; Enemark, 2004; Heymann, 2003, ss. 103-125; Huang, 2003; Ostergard, 2002, ss. 333-350; Wilson, 2003, ss. 87-104).

4. Sonuç

Corona virüs ilk kez Çin, Wuhan'da Kasım 2019 yılı Kasım ayında tespit edilmiştir. Kısa sürede de dünyanın farklı yerlerine yayılmıştır. İlk başlarda görüldüğü ülkelerde, daha sonra da tüm dünya genelinde olağanüstü tedbirleri alınıp, karantina uygulansa da can kaybı ve ölü sayısının artmasının önüne geçilememiştir. Bu duruma hazırlıksız yakalanan dünyanın geneli bu beklenmeyen ve olağanüstü durumdan oldukça ciddi şekilde etkilenmiştir. Corona virüs kaynaklı ölümler salgın hastalıklarının da önemli bir can kaybına kısa sürede yol açabileceğini ve muhtemel bir savaş durumuna kıyasla insanları çok daha hızlı bir şekilde öldürebileceğini göstermiştir.

10 "Sağlık ve ekonomi alanındaki etkilerine ek olarak büyük salgınlar, tarihin de gösterdiği üzere, sosyal ve siyasi problemlere de sebep olabilmektedir" (Gostin&Ayala, 2017, s. 56).

Ulusal güvenlik ve salgın hastalık arasındaki bağlantı teyit edilmiş, ülke yönetimlerinin salgın hastalıklarla güvenlik ilişkisini ve ortaya çıkan tehdit konusunu ciddiyetle ele almalarının bir zaruret haline geldiği tespit edilmiştir.

Bu yüzden küresel sağlık ve güvenlik konusunda devletler, bireyler, uluslararası kuruluşlar, STK'lar vb. oluşan tüm ulusla ve uluslararası aktörlerin salgın hastalıkları önleme konusunda birlikte çalışmaları önem arz etmektedir. Bu kapsamda salgın esnasında yetersiz kalmakla suçlanan WHO'nun organizasyon yapısının güçlendirilmesi kısa-orta dönemde uygun bir çözüm yolu olarak gözükmektedir. Bu girişimi tamamlamak için birlikte hareket etmenin getireceği faydanın da tüm uluslararası aktörlere anlatılması gerekmektedir. Corona virüs veya benzeri bir salgının tekrar etmesi ihtimaline karşı bir eylem planı ve koordinasyon mekanizmasının gerekli olduğunu yaşananlar göstermiştir. Zira Küreselleşme süreci sebebiyle birbiri ile entegre olan ülkelerden hiçbirinin bu entegrasyon yüzünden benzeri bir salgını tek başına önlemesi mümkün gözükmemektedir. Yine de uluslararası bir işbirliği ve koordinasyon olsa, asıl mücadeleyi her devletin kendisinin vereceği düşünüldüğü için "güçlü devlet" yaklaşımı ve ulus devlet anlayışının güçleneceği yönündeki beklentiler ağır basmaktadır. Benzeri bir salgın durumunda hastalıkla mücadelenin koordinasyonu ve idaresi güçlü bir merkezi yapı gerektirecek, bunun için merkezi kurum olarak devlet yapılanmasına olan ihtiyaç ve talep artacaktır. Bu yüzden, şu andan sonra sadece küresel değil, yerel salgınlarda da sağlık, güvenlik ve refah sağlayıcısı olarak ulus devlet ilk akla gelen çözüm mercilerinden birisi olarak öne çıkmaktadır. Görünen odur ki, son dönemlerde adı terörizm, göç ve yükselen güçlerden kaynaklı tehditlerle mücadele konusunda hatırlanan ulus devlet, toplumu sadece dış tehditlerden

değil, aynı zamanda iç tehditlerden koruyan merkezi güç olarak yeniden kutsanacaktır. Toplumun güvende olması yeniden öncelikli amaç haline geleceği için devletler ve kurumların önemi yeniden artacaktır. Önceliğin kişinin ve toplumun güvenliğini sağlanmasının olduğu bir uluslararası sistemde sistemin güvenliğini kimin sağlayacağı sorusuna verilecek en mantıklı yanıt kaçınılmaz olarak devlet olacaktır (Aydın, 2020, s. 38). Yine bu durumla bağlantılı olarak son dönemde dünya siyaseti ve kamuoyunu meşgul eden başarısız devlet kavramı ve uluslararası örgütlerin durumu yeniden ve daha ciddi bir şekilde dünya gündemine gelecektir.

Sonuç olarak Corona virüs salgını gerek güvenlik gerekse de ekonomi planlamalarında ihmal edilen salgın hastalık konusunun tüm gündelik hayatı, bununla birlikte ulusal güvenlik ve istikrara da, tehdit olabileceğini göstermiştir. Bu yüzden güç ve ulusal güvenlik politikalarını oluşturan bileşenler arasına sağlık konusu da eklenmiştir. Salgın hastalık konusu da bir milli güvenlik tehdidi olarak karşımıza çıktığından dolayı şu andan itibaren milli güvenlik doktrinlerini şekillendiren bileşenlerden birisi haline gelecektir. Zira yaşanan bu salgın süreci ile daha ziyade konvansiyonel güvenlik tehditleri ile başa çıkmak için kurgulanmış uluslararası sistemin farklı ve alışılmadık dışındaki tehditleri tanımlamak ve uygun çözümleri bulmak konusunda ciddi bir zafiyet gösterdiği ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Akgün, B. (2020). Covid-19 ve uluslararası kurumların rolü. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 76-81). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Atlı, A. (2020). COVID-19 Küreselleşme'nin sonunu mu getirecek? U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 54-57). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Aydın, M. (2020). COVID-19 ve uluslararası düzen. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 40-44). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Aydınlı, E. (2020). Salgınlar ve uluslararası sistemin dayanıklılığı. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 35-39). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Bal, M. A. (2003). *Modern devlet ve güvenlik*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Beck, U. (2009). *World at risk*. Polity Press.
- Bellamy, I. (1981). Towards a theory of international security. *Political Studies*, 29(1), 100-105.
- Booth, K. (1991). Security and emancipation. *Review of International Studies*, 17(4), 313-326.
- Brodie, B. (1949). Strategy as a science. *World Politics*, 476-488.
- Brower, J.&Chalk, P. (2003). *The global threat of new and reemerging infectious diseases: reconciling U.S. national security and public health policy*. RAND Corporation.
- Buzan, B., Waever, O.&De Wilde, J. (1998). *Security: a new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers.
- Cash, R. A.&Narasimhan, V. (2000). Impediments to global surveillance of infectious diseases: consequences of open reporting in a global economy. *Bulletin of the World Health Organization*, 78(11), 1358-1367.
- Chyba, C. F. (1998). *Biological terrorism, emerging diseases, and national security*. Rockefeller Brothers Fund Project on World Security.
- Collier, S.&Lakoff, A. (2015). Vital systems security: reflexive biopolitics and the government of emergency. *Theory, Culture and Society* 32(2), 19-51.
- Dedeoğlu, B. (2008). *Uluslararası güvenlik ve strateji*. Yeni Yüzyıl Yayınları.
- Elbe, S. (2002). HIV/AIDS and the changing landscape of war in africa. *International Security*, 27(2), 159-177.
- Elbe, S., Roemer-Mahler, A.&Long, C. (2014). Securing circulation pharmaceutically: antiviral stockpiling and pandemic preparedness in the European Union. *Security Dialogue* 45(5), 440-457.
- Enemark, C. (2004). *Disease security in northeast Asia: biological weapons and natural plagues*. Strategic and Defence Studies Centre, The Australian National University.
- Enemark, C. (2009). Is pandemic flu a security threat? *Survival*, 51(1), 191-214.
- Erhan, Ç. (2002). Soğuk savaş sonrası ABD'nin güvenlik algılamaları. R. Yinanç, H. Taşdemir, (Ed.), *Uluslararası güvenlik sorunları ve Türkiye içinde* (ss. 55-82). Seçkin Yayıncılık.
- Erşen, E. (2020). Koronavirüs, Küreselleşme ve uluslararası sistem. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 58-61). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Frist, B. (2005). The threat of avian flu: U.S. needs an action plan-and needs it now. *Washington Times*.
- Giddens, A. (2000). *Runaway world: how Globalisation is reshaping our lives*. Routledge.
- Gostin, L. O.&Ayala, A. (2017). Global health security in an era of explosive pandemic potential. *Journal of National Security Law and Policy*, 9(1), 53-80.
- Herz, J. (1950). Idealist internationalism and the security dilemma. *World Politics*, 2(2), 157-180.
- Heymann, D. L. (2003). Evolving infectious disease threats to national and global security. L. Chen, J. Leaning&V. Narasimhan (Ed.), *Global health challenges for human security* içinde (105-123). Harvard University Press.
- Heymann, D. L.&Rodier, G. R. (1998). Global surveillance of communicable diseases. *Emerging Infectious Diseases*, 4(3), 362-365.
- Hough, P. (2004). *Understanding global security*. Routledge.

- Huang, Y. (2003). *Mortal peril: public health in China and its national security implications*. Health and Security Series Special Report 7, Chemical and Biological Arms Control Institute.
- Karabulut, B. (2009). Küreselleşme sürecinde güvenlik alanında değişimler: Karadeniz'in güvenliğini yeniden düşünmek. *Karadeniz Araştırmaları*, 6(23), 1-11.
- Kardaş, T. (2020). COVID-19 pandemisini yeniden düşünmek. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 45-49). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Kasapoğlu, C. (2020). Covid-19 sonrası küresel güvenlik ve savunma durumu. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 82-85). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Kibaroğlu, M. (2020). COVID-19 sonrası dönemde pozitif ayrışma. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 50-53). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Killoğlu, M. E. (2021, 10-11 Nisan). Bir ulusal güvenlik tehdidi olarak salgın hastalıklar. [Paper Presentation]. 4. Balkan Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Edirne, Türkiye.
- Koblentz, G. D. (2009). *Living weapons: biological warfare and international security*. Cornell University Press.
- Lamborn A. C.&Lepgold, J. (2003). *World politics into the twenty-first century: unique contexts, enduring patterns*. Prentice-Hall International.
- McKibbin, W.&Sidorenko, A. (2006). *Global macroeconomic consequences of pandemic influenza*. Lowy Institute for International Policy.
- McSweeney, B. (1999). *Security, identity and interests: a sociology of international relations*. Cambridge University Press.
- Morgan, P. (2007). Security in international politics, traditional approaches. A. Collins (Ed.), *Contemporary security studies* içinde (ss. 13-34). Oxford University Press.
- Müftüler-Baç, M. (2020). Küresel salgın tehdidi altında küresel sistem. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 20-23). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Ostergard, R. L., Jr. (2002). Politics in the hot zone: AIDS and national security in Africa. *Third World Quarterly*, 23(2), 333-350.
- Özcan, N. A. (2020). Milli güvenlik sorunu olarak Koronavirüs salgını. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 92-96). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Özay, M. (2020). Covid-19, Ulus devlet ve risk toplumu. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 62-66). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Pirinççi, F. (2020). Uluslararası sistemde koronalizasyon. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 67-70). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Sadık, G. (2020). Covid-19 sonrası küresel güvenlik trendleri. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 97-101). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Price-Smith, A. T. (2002). *Pretoria's shadow: the HIV/AIDS pandemic and national security in South Africa*. CBACI Health and Security Series, Special Report 4. Chemical and Biological Arms Control Institute.
- Seren, M. (2020). Medikal istihbaratın yükselişi. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 86-91). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Shisana, O., Zungu-Dirwayi, N.& Shisana, W. (2003). AIDS: a threat to human security. L. Chen, J. Leaning&V. Narasimhan (Ed.), *Global health challenges for human security* içinde (ss. 141-160). Harvard University Press.
- Ulutaş, U. (2020). Koronavirüs sonrası küresel trendler. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (ss. 10-19). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- U.S. General Accounting Office (2001). *Global health: challenges in improving infectious disease surveillance systems*. GAO-01-722. <https://www.gao.gov/assets/gao-01-722.pdf>
- Waeber, O.&Buzan, B. (2007). After the return to theory: the past, present and future of security studies. A. Collins (Ed.), *Contemporary security studies* içinde (ss. 383-402). Oxford University Press.

- Walt, S. (1991). The renaissance of security studies. *International Studies Quarterly*, 35(2), 211-239.
- Wilson, M. E. (2003). Health and security: globalization of infectious diseases. L. Chen, J. Leaning & V. Narasimhan (Ed.), *Global health challenges for human security* içinde (ss. 87-104). Harvard University Press.
- Wolfers, A. (1962). *Discord and collaboration*. John Hopkins University Press.
- World Health Organization (2004). *The World health report 2004: changing history*. https://www.who.int/whr/2004/en/report04_en.pdf?ua=1
- World Health Organization (2005). *International health regulations, third report of committee A, 58th World Health Assembly*. https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA58-REC1/english/A58_2005_REC1-en.pdf